

Міжнародна економіка

Евангелос СИСКОС,
Константія ДАРВІДУ

**ПОТЕНЦІАЛ ЗРОСТАННЯ ЄС
ТА КОМПЕНСАЦІЯ ВРЕХІТ.
ЧИ Є ПРИЄДНАННЯ УКРАЇНИ
ПРИЙНЯТНИМ ВАРІАНТОМ?****Резюме**

З'ясовано, що розвиток європейської економіки в XXI ст. буде визначатися багатьма екзогенними й ендогенними факторами. Вказано, що більшість країн ЄС має високий рівень конкурентоспроможності та показники інноваційного розвитку економіки. Акцентовано, що такі умови складають вихідну основу для реалізації стратегії «Європа 2020», заснованої на економіці знань, інноваціях і принципах сталого розвитку. Констатовано, що лідерство ЄС у світовій економіці було послаблене внутрішньою економічною кризою, проблемою виходу Великобританії з ЄС, кризовою ситуацією з біженцями та російською експансіоністською політикою, а також анексією Криму. Зазначено, що лідерство ЄС має бути забезпечене в найближчі роки за рахунок поглиблення політичного союзу, що передбачає перехід до прямих виборів президента Європейської Ради та Комісії, уніфікацію фіскальної політики, євроармії і берегової охорони, створення Європолу, проведення спільної зовнішньої політики. Наголошено, що розвиток ЄС вимагає підвищення ролі політики згуртування та розвитку, створення нових програм фінансування для країн-членів і країн-кандидатів, розширення союзу за рахунок країн Західних Балкан, України, Молдови, Грузії, Ісландії та інших.

© Евангелос Сискос, Константія Дарвіду, 2016.

Сискос Евангелос, професор, Технологічний освітній інститут Західної Македонії, Греція.
Дарвіду Константія, Технологічний освітній інститут Західної Македонії, Греція.

Ключові слова

ЄС, регіональна і глобальна економічна стратегія, розширення, глобальна конкурентоспроможність, Стратегія «Європа 2020», інноваційний розвиток економіки, економіка знань, сталий розвиток, Brexit.

Класифікація за JEL: F01, F13, F15, F51, F53.

1. Потенціал зростання ЄС до 2020 р.

Сучасні проблеми в Європі включають перетворення традиційних двосторонніх відносин в Західній Європі на міжнародні відносини в контексті європейської інтеграції, максимізацію і розширення інтернаціоналізації виробництва та механізмів економічного співробітництва, забезпечення провідної ролі ЄС в міжнародній політиці, економіці та світовій торгівлі, а також підтримка глобального і регіонального миру й усунення зовнішніх загроз безпеки і тероризму на території Європи.

Європейський Союз на даний час – це єдине об'єднання в світі, яке пододало п'ять етапів економічної інтеграції. ЄС було започатковано в більшій мірі як недосконалий митний союз, в якому загальний митний тариф став основою торгової інтеграції. З поступовим поглибленням інтеграції в ЄС були створені нові наднаціональні інструменти. Це був план для єдиного внутрішнього ринку, економічного і валютного союзу, теж саме станеться з фіскальною політикою та політичним союзом ЄС.

ЄС є найбільш важливим регіональним економічним і політичним інтеграційним об'єднанням у Європі. В даний час це також перша економіка в світі, що стала лідером по ВВП, міжнародній торгівлі (35%), глобальних прямих іноземних інвестиціях (50%), в'їзному туризму (50%), загальній передачі гуманітарної допомоги (60%) та охороні навколишнього середовища.

У країнах ЄС-28 проживає 7,3% світового населення (510 млн. осіб в 2016 р.). Маючи 12% робочої сили в світі, у Європі за останні двадцять років було вироблено близько чверті світового ВВП [1].

Європейська економічна інтеграція тісно пов'язана з процесами глобалізації та транснаціоналізації. Держави-члени ЄС дотримуються політики «відкритої економіки», перебувають у тісному взаємозв'язку і взаємозалежності з усіма країнами світової економіки.

Розвиток західноєвропейської інтеграції істотно впливає на структуру і статус міжнародних фінансових операцій, а Європейський Союз виступає ключовим фактором лібералізації торгової політики на глобальному рівні в контексті «відкритого регіоналізму».

До кінця ХХ ст. п'ятнадцять країн ЄС досягли постіндустріального рівня розвитку економіки, включаючи галузі соціальної політики, громадянського суспільства й конкурентної соціальної ринкової економіки. Модель економічного і соціального розвитку ЄС стала глобальною моделлю економічної інтеграції.

Стаття 1 Лісабонського договору (2009 р.) відзначає, що Європейський Союз був заснований на основах представницької демократії, яка, в свою чергу, базується на європейських цінностях поваги, людської гідності, свободи, демократії, рівності, верховенства закону і дотримання прав людини, в тому числі осіб, які належать до меншин.

Будучи унікальною та найбільш передовою в світі системою інтеграції національних економік, ЄС будує зовнішні економічні відносини, виходячи, в першу чергу, з довгострокових стратегічних інтересів всього міжнародного співтовариства, а не короткострокових і вузьких національних інтересів окремих країн. Зовнішньоекономічна стратегія ЄС враховує прямий зв'язок між скороченням глобальних економічних дисбалансів і зміцненням миру та безпеки в Європі й в усьому світі.

Для того, щоб зміцнити свої позиції на світовому ринку, ЄС у першій чверті ХХІ ст. прагне реалізувати стратегію економічного розвитку, засновану на положеннях «Лісабонської стратегії» (2000–2010 рр.) і нової європейської стратегічної політики розвитку «Європа 2020» на період 2010–2020 рр.

Лісабонська стратегія була заснована, коли найбільш розвинені країни усвідомили необхідність змінити існуючий світовий економічний порядок, зупинити глобальне підпорядкування інтересів людства гонитві за короткостроковими прибутками у збиток соціальній справедливості і навколишньому середовищу, поглибити принципи соціальної ринкової політики в економічній політиці та перетворити «суспільство споживання» в суспільство накопичення духовних цінностей.

Європейська стратегія «Європа 2020» базується на трьох ключових факторах зміцнення економіки: а) розумний економічний розвиток і зростання, засновані на знаннях й інноваціях; б) сталий розвиток, тобто створення економіки, заснованої на ефективному використанні ресурсів, навколишнього середовища і конкуренції; в) комплексний розвиток, що забезпечить під-

вищення рівня зайнятості, досягнення соціальної та територіальної згуртованості.

Вичерпання можливостей наявної технологічної системи призвело до зниження темпів зростання ВВП. Проте на сьогоднішній день переважна більшість населення світу (понад 5,5 млрд. людей) живе в країнах третього й четвертого етапу технологічної системи. Тільки жителі країн «золотого мільярда» живуть у п'ятій технологічній системі, заснованій на інноваційних технологіях виробництва (мікроелектроніці, автоматизації, комп'ютерних системах, біотехнологіях, нанотехнологіях і т. д.).

Згідно з Лісабонською стратегією, 28 держав-членів ЄС повинні створити «економіку знань», яка забезпечить динамічне зростання ВВП і підвищення конкурентоспроможності. Це буде відбуватися за рахунок збільшення припливу державних та приватних інвестицій у наукові дослідження і розробки (НДДКР), а також впровадження нових енергоефективних та екологічно безпечних технологій і подальшого зростання соціальних стандартів життя населення, включаючи охорону здоров'я.

Проте тільки три країни ЄС (Данія, Фінляндія і Швеція) обігнали США та Японію за показниками інноваційного розвитку протягом першого десятиліття XXI ст. Порівняння стосувалося кількості вчених та інженерів, зайнятих у НДДКР, а також індексу готовності переходу до «економіки знань». В цей же час великі економіки ЄС (Німеччина і Франція) як і раніше позаду. Згідно з цим індексом, тільки дві країни ЄС (Фінляндія і Швеція) обігнали Сполучені Штати за використанням нових технологій в економіці (див. табл. 1).

У період з 2004 р. по 2015 р. ЄС обігнав США за обсягом ВВП в 1,1 разу, а обсяг експорту товарів за межі ЄС перевищив у 1,4 разу. Залишаючись лідером екологічного відновлення світової економіки, ЄС у березні 2007 р. прийняв рішення в 2020 р. скоротити антропогенні викиди парникових газів на 20% в порівнянні з 1990 р. і збільшити частку відновлюваних джерел енергії (ВДЕ) в енергоспоживанні ЄС на 25%.

Провідна позиція ЄС у світовій економіці може бути забезпечена в найближчі роки за рахунок розширення зовнішньої торгівлі та напрямків інвестування, створення зони вільної торгівлі з Канадою і Сполученими Штатами (Трансатлантичного торговельного та інвестиційного партнерства – ТТІР). Експорт товарів з ЄС у США становить близько 310 млрд. євро (2014 р.), а експорт послуг – 160 млрд. євро (2013 р.). Також у 2013 р. США були провідним інвестором в ЄС з 1,650 млрд. євро накопичених інвестицій [2]. Крім того, ЄС реалізує стратегію швидкого переходу на нові енергозберігаючі технології для досягнення енергетичної незалежності від Росії шляхом одночасного використання нових джерел нафти і природного газу Греції, Кіпру, Ізраїлю та імпорту палива від альтернативних постачальників.

Таблиця 1

Показники інноваційного розвитку США, Японії та ЄС-28

Країна	Кількість вчених та інженерів, зайнятих у НДДКР, на млн. чол.		Індекс готовності до «економіки знань»*	Індекс доступності та використання новітніх технологій**
	1990–1999	2000–2010		
США	4179	4663	9,08	6,44
Японія	5858	6162	8,56	6,28
Китай	549	1530	4,35	4,40
Країни ЄС-28				
Швеція	4512	7110	9,52	6,84
Фінляндія	6330	7707	9,37	6,65
Данія	3322	7836	9,58	6,36
Нідерланди	4014	4853	9,36	6,41
Німеччина	4253	4833	8,87	6,30
Ірландія	2709	3774	8,87	5,75
Великобританія	4224	5162	9,08	6,36
Бельгія	4067	4842	8,73	6,37
Австрія	1346	6083	8,89	6,42
Естонія	2722	3583	8,30	5,81
Люксембург	3766	7570	8,65	6,20
Іспанія	2108	4087	8,24	5,78
Франція	2726	5376	8,47	6,36
Чеська Республіка	1906	2352	7,70	5,52
Угорщина	1634	2245	7,67	5,50
Словенія	3723	5186	8,29	5,60
Італія	1146	1616	6,84	4,95
Мальта	1573	2601	7,88	5,98
Литва	2970	3122	7,60	5,64
Словаччина	2606	2723	7,12	5,58
Португалія	1792	4202	7,22	6,26
Кіпр	688	1563	7,47	5,67
Греція	1887	2637	7,48	5,18
Латвія	1363	2458	7,51	5,06
Польща	1858	2135	7,37	4,65
Хорватія	355	615	7,19	5,10
Румунія	1745	1164	6,87	4,32
Болгарія	1827	1975	6,73	4,32

Країна	Кількість вчених та інженерів, зайнятих у НДДКР, на млн. чол.		Індекс готовності до «економіки знань»*	Індекс доступності та використання новітніх технологій**
	1990–1999	2000–2010	2013	2013
Країни-кандидати та потенційні країни-кандидати на вступ до ЄС				
Грузія	–	–	5,07	4,4
Молдова	–	663	5,32	4,1
Боснія та Герцеговина	–	–	4,24	4,9
Албанія	–	–	4,08	4,1
Україна	–	1331	6,38	4,3
Сербія	–	1213	3,40	4,1
Чорногорія	–	–	3,40	4,7
Туреччина	365	890	5,14	5,4

Примітки:

*World Bank Knowledge Economy Index – KEI «10» характеризує готовність країни до переходу до економіки знань. Класифікація країн-членів ЄС-28 відповідно до індексу EFS (European Science Foundation).

**Максимальне значення «7» відповідає використанню та доступності всіх нових технологій у країні (Availability of latest technologies).

Джерело: World Bank, IBRD, World Development Report 2000–2016 (http://www.worldbank.org/content/dam/Worldbank/Publications/WDR/WDR%202016/WDR2016_Concept_Note.pdf).

ЄС як і раніше відстає від Сполучених Штатів за темпами зростання продуктивності праці (1,5% на рік, у порівнянні з 2% у США), а також щодо створення сприятливих умов для підприємництва. У 2007 р., до початку фінансової кризи, тільки дві країни ЄС (Данія і Великобританія) увійшли в «десятку» за привабливістю бізнес-клімату (серед 181 країн), поступаючись Сінгапуру, Новій Зеландії, США та Гонконгу [3].

Згідно зі Звітом «Ведення бізнесу в 2016 р., вимірювання якості та ефективності державного регулювання», опублікованому Групою Світового банку, ряд світових лідерів з найбільш сприятливим бізнес-кліматом включає в себе кілька країн ЄС. Данія перебуває на третьому місці, Великобританія – на шостому, Швеція – на восьмому, Фінляндія – на десятому, Ірландія – на дев'ятнадцятому серед 189 країн (США – на шостому). Що стосується країн з перехідною економікою, в тому числі пострадянських республік, таких як країни Балтії, то Литва була на сімнадцятому місці, за нею – Естонія (22-ге), Латвія (24-ге), колишня республіка Югославії Македонія (25-ге), Вірменія (35-ге),

Молдова (52-ге), Боснія і Герцеговина (79-те), Албанія (97-ме), Чорногорія (46-те), Україна (83-те) та Сербія (59-те) [4].

Однією з причин такої ситуації є відсутність або повільні темпи реформ, необхідних для модернізації економіки і закону про конкуренцію, який не був своєчасно прийнятий, тому що деякі країни ЄС, переслідуючи вузькі протекціоністські економічні інтереси, неодноразово використовували своє право вето в Раді ЄС.

З огляду на важливість формування сприятливого ділового клімату за останні 3 роки Італія і Греція покращили свої позиції з 73-го і 100-го місць у 2011 р. до 65-го і 72-го місць, відповідно за допомогою спрощення бюрократичних процедур, боротьби з корупцією для звільнення від її тягаря підприємств і залучення іноземних інвестицій [4].

Лісабонський договір, який був підписаний 18 жовтня 2007 р. (набув чинності з 1 грудня 2009 р.), може сприяти ефективній реалізації економічної стратегії ЄС. Він чітко визначає розподіл повноважень між Союзом і державами-членами (ексклюзивна, загальна та допоміжна компетенція / юрисдикція), що дає ЄС виняткову компетенцію у сфері торгівлі, грошово-кредитної і митної політики, прийняття єдиних правил конкуренції.

Боротьба з борговою кризою країн-членів ЄС у 2010–2011 рр., реалізація конкретних програм фінансової допомоги Греції та іншим державам-членам, створення Європейського механізму стабільності 17 грудня 2010 р. Європейською Радою (який замінив Європейський фонд фінансової стабільності (EFSF) і Європейський фінансовий механізм стабілізації (EFSM)) та висновок фінансового пакту 3 березня 2012 р. забезпечили фінансову стабільність у зоні євро, дієвість загального економічного управління ЄС і допомогли запобігти глобальному поширенню кризових процесів [5].

Було здійснено перехід до прийняття рішень у цих сферах кваліфікованою більшістю Ради ЄС, виключаючи можливість переважання короткострокових інтересів окремих держав-учасниць над стратегічними інтересами Союзу, що підвищує ефективність господарської діяльності в усіх країнах ЄС.

Вступ у силу Лісабонського договору також відкрив шлях для вступу Хорватії 1 липня 2013 р., а потім для подальшого приєднання Західних Балкан у період до 2020 р. Зрештою до 2025 р. найбільш ймовірними країнами-кандидатами на вступ до ЄС можуть бути Молдова, Грузія та Україна.

Розвиток економічних відносин із сусідніми країнами, зміцнення європейської безпеки, створення єдиної континентальної енергетичної інфраструктури та спільна боротьба з міжнародним тероризмом, організованою злочинністю і нелегальною імміграцією займають важливе місце у стратегії ЄС.

Протягом 2000-х рр. Європейський Союз уклав угоди про стабілізацію та асоціацію (SAA) з країнами Західних Балкан (Албанія, Сербія, Боснія і Герцеговина, Хорватія, колишня республіка Югославії Македонія, Чорногорія), що відкрило перспективи для їх європейської інтеграції. Регіональні торговельні угоди й автономні торговельні заходи між ЄС і цими країнами припускають скасування мит у двосторонніх відносинах з метою створення зон вільної торгівлі та майбутньої інтеграції.

Ці угоди є інституційною основою для поглиблення співпраці між Європейським Союзом і країнами Західних Балкан у сфері стійкого економічного й соціального розвитку та зміцнення ринкової економіки і демократії. З 2006 р. ЄС підтримує країни Західних Балкан за допомогою інструменту, призначеного для підготовки до вступу в ЄС (Pre-Accession Assistance, IPA).

Поряд зі вступом 10 нових членів, щоб розвивати відносини із сусідніми країнами у Східній Європі та Середземноморському регіоні, в березні 2003 р. ЄС прийняв принципи Європейського інструменту сусідства та партнерства (ЄІСП, ENPI), подання Європейської Комісії «Ширша Європа – сусідство: нові параметри відносин з нашими східними та південними сусідами». В 2003 р. Росія та ЄС підписали угоду про створення чотирьох спільних просторів: спільний економічний простір; спільний простір свободи, безпеки і справедливості; простір співпраці в галузі зовнішньої безпеки; простір досліджень, освіти та культурних обмінів.

Декларація саміту східного партнерства у Празі в 2009 р. про відносини ЄС зі східними партнерами (Вірменією, Азербайджаном, Грузією, Молдовою, Україною і Білоруссю) була модернізована шляхом укладення угод про асоціацію та поглиблену і всеохоплюючу зону вільної торгівлі (DCFTA), які замінили угоди про партнерство та співробітництво. Це підсилює нову європейську політику сусідства (ЄПС), прийняту Європейською Радою в червні 2011 р. і на саміті ЄС з шістьма країнами Східної Європи 30 вересня 2011 р.

Крім ініціативи щодо східного партнерства в рамках ЄПС, в 2007 р. ЄС виступив з ініціативою «Синергія для Чорного моря» з метою сприяння економічному розвитку та співробітництву на регіональному рівні. Вона спрямована на розвиток двосторонніх відносин з членами регіональної Організації чорноморського економічного співробітництва (ОЧЕС). Греція, Болгарія і Румунія є членами ЄС та членами ОЧЕС. ЄС визнає важливу роль ЧЕС як регіону Європи (ширшої ділянки Чорного моря) для транзиту енергоресурсів, забезпечення перспективи створення вільної торгівлі з усіма країнами. Європейська Комісія має статус спостерігача в установах ЧЕС.

Європейський Союз 27 червня 2014 р. підписав угоди про асоціацію з Україною, Грузією і Молдовою, які висловили бажання наблизитися до Західної Європи та стати країнами-членами ЄС в майбутньому, незважаючи на тиск Росії з метою їх інтеграції в Євразійський митний союз.

З поступовою інтеграцією всіх країн Східної Європи в ЄС існуючі відмінності в рівні витрат виробництва у країнах Західної та Східної Європи неминуче приведуть до зміцнення міжсекторальної і транснаціональної конкуренції, яка є основним рушійним фактором економічного прогресу. Перенесення галузей та трудомісткого виробництва із країн Західної до країн Східної Європи з низькими податками і дешевою робочою силою сприятиме розвитку економіки всього європейського континенту і підвищить конкурентоспроможність європейської продукції на світових ринках.

Розширення може справити позитивний вплив на зниження надзвичайно високої густоти населення в ряді країн ЄС, а також на скорочення антропогенних викидів парникових газів за рахунок покращення екологічної ситуації в ЄС внаслідок раціонального розміщення промислових об'єктів.

Прийняття в ЄС країн-кандидатів (Сербія, Чорногорія, Албанія) і, можливо, потенційних країн-кандидатів (Грузія, Молдова, Україна та Боснія і Герцеговина) до 2025 р. прийнятне не тільки з політичної точки зору, але й, у першу чергу, з економічної, оскільки це буде сприяти зміцненню потенціалу ЄС.

В даний час переговори про вступ до ЄС Туреччини, яка має великий територіальний і демографічний потенціал, зайшли у глухий кут після одинадцяти років (офіційно почалися в 2005 р.). Після того, як були відкриті лише 14 розділів, у процесі переговорів закрили тільки один (дослідження і технології), а решта 20 розділів залишаються не вирішеними [6].

Після вторгнення й анексії Криму Російською Федерацією в березні 2014 р. і за безпосередньої участі російських військ у гібридній війні у Східній Україні (Луганськ та Донецьк) всі країни Європейського Союзу, США та інших країн НАТО сходяться на думці про необхідність інтенсифікації колективної безпеки і зміцнення європейської та міжнародної безпеки шляхом збільшення військових витрат й інтеграції країн європейського простору.

У березні-серпні 2014 р. США, ЄС та інші західні країни ввели економічні санкції проти російської експансіоністської політики в Україні і прагнення Росії інтегрувати всі втрачені території колишнього СРСР, щоб створити новий «Радянський Союз» у формі Євразійського економічного союзу. Вони були спрямовані на захист суверенітету, політичної незалежності, єдності й територіальної цілісності України в рамках міжнародно визнаних кордонів, як це відображено в резолюції ООН (ООН 68/262/27-3-2014).

Трагічне прагнення до створення нового «Радянського Союзу» призвело до політики України, Грузії, Молдови та пізніше інших країн, спрямованої на досягнення швидкої і повної незалежності від впливу Росії та інтеграцію в євроатлантичні об'єднання.

Подальші економічні санкції США і ЄС та контрзаходи (ембарго Росії на продукти харчування і сільськогосподарської продукції західних країн із

серпня 2014 р.) приведуть до поступової ізоляції Росії від міжнародних ринків товарів та капіталу з хворобливими наслідками для російської економіки.

Поступове підвищення енергетичної незалежності ЄС від Росії за рахунок економії енергоресурсів шляхом розвитку відновлюваних джерел енергії до 2020 р., імпорту зрідженого природного газу зі США та інших країн (Азербайджану, Ірану, Лівії й т. д.) і нового видобутку нафти та природного газу в Греції, Ізраїлі й на Кіпрі призведе до подальшої ізоляції Росії від міжнародних ринків і зниження її валютних надходжень. За словами американського сенатора Джона Тюна, «один з кращих способів ізоляції Росії й надання допомоги нашим європейським друзям протистояти агресії Росії є зміцнення наших економічних зв'язків з Європейським Союзом» [7].

Таким чином, політична і економічна ситуація у Східній Європі сьогодні стимулює прискорення переговорів ЄС і США, розпочаті в 2013 р. щодо ліквідації протекціонізму в торгівлі й укладення угоди про створення зони вільної торгівлі (Угода про вільну торгівлю між США і ЄС – Трансатлантичне торгове та інвестиційне партнерство). Це може посилити економічні зв'язки й інтеграцію двох великих країн, які в даний час складають 45% світової економіки, а також може привести до зростання ВВП на 1% і створити нові робочі місця з двох сторін.

Сьогодні, більш як будь-коли раніше, важливо перетворити Європейський Союз на «другий центр військової сили» у світі поряд зі США, зміцнивши і реорганізувавши оборонні споруди для захисту його східних та південних кордонів. Власне, це може бути швидко досягнуто шляхом перетворення ЄС на повний політичний союз до 2020 р. Вихід Великобританії з ЄС сприятиме поглибленню політичної інтеграції у ЄС в таких сферах: а) прями вибори політичних діячів в ЄС (президента Європейської Ради та Європейської Комісії і т. д.); б) передача зовнішньої і оборонної політики країн-членів на рівень наднаціональних інститутів ЄС; в) створення сильної єдиної європейської армії, Європолу, берегової охорони, а також спільних служб безпеки проти зовнішніх загроз; г) єдині податки на доходи юридичних і фізичних осіб.

Вирішення проблем глобальної економічної нерівності в XXI ст. багато в чому залежить від самого ЄС. Для реалізації планів розвитку Союзу необхідно розширювати і поглиблювати взаємовигідне торговельно-економічне співробітництво з усіма країнами Європи та інших континентів.

Пріоритетом ЄС є поглиблення економічного співробітництва, що проявилось в 2003 р. укладенням угод про асоціацію в рамках Європейської політики сусідства (ЄПС) з країнами Східної Європи і Середземномор'я, а також Угод про економічне партнерство з 79 країнами Африки, Карибського басейну і Тихого океану (АКТ).

Регіональна інтеграція в Європі, посилення інтеграції економік держав-членів і країн-кандидатів є загальноконтинентальним питанням, що приско-

рює процес глобалізації та зниження рівня протекціонізму ЄС проти конкуруючих інтеграційних блоків (НАФТА, АСЕАН і т. д.) та третіх країн (Китай, Японія і т. д.).

Одним з пріоритетів ЄС є зміцнення економічних, торговельних та інших відносин зі США й іншими країнами в Північній і Південній Америці, Африці та Азії, а також підписання міжконтинентальних торгових угод.

6 жовтня 2010 р. ЄС підписав угоду з Південною Кореєю про створення зони вільної торгівлі до липня 2011 р. (перша угода про вільну торгівлю між ЄС та однією з країн Азії).

Підписання всеосяжної економічної й торгової угоди (СЕТА) між ЄС та Канадою для створення вільної торгівлі від 24 вересня 2014 р. в Оттаві допоможе швидко досягти угоди про двосторонню торгівлю зі США.

Договори про вільну торгівлю між ЄС та Мексикою в 1997 р., Чилі в 2005 р., Перу і Колумбією в 2013 р., країнами Карибського форуму (CARIFORUM) в 2008 р. і рамкова угода щодо співпраці між ЄС та МЕРКОСУР у 1995 р. сформували умови для створення трансатлантичної зони вільної торгівлі між країнами Америки і країнами Європейської економічної зони (ЄС + ЄАВТ).

ЄС твердо дотримується принципів вільної ринкової конкуренції в міжнародній торгівлі. У рамках СОТ (Світова організація торгівлі) він представляє інтереси не тільки країн-членів, а й інших європейських країн, а також десятки інших країн різних континентів, які уклали угоди про партнерство або угоди про асоціацію торговельно-економічного співробітництва з Європейським Союзом.

Консолідовані зусилля Європейського Союзу, США, Японії, Канади, Китаю, Індії, Бразилії та інших світових фінансових лідерів запобігли перетворенню фінансової кризи на постійний довгостроковий глобальний економічний спад.

Найефективніший засіб боротьби з кризою на національному і глобальному рівнях – це підтримка зайнятості в промисловості шляхом стимулювання інвестиційного попиту за рахунок зниження процентних ставок за кредитами реальному сектору економіки та зменшення податків на споживання. Не менш важливими є заходи щодо запобігання незаконному витоку капіталу в офшорні зони і подальша лібералізація міжнародної торгівлі, що дасть змогу значно знизити світові ціни на енергоносії та сировину для економічного зростання.

Збільшення ефективного попиту в Китаї, Індії, Мексиці, Єгипті та інших країнах з високими темпами приросту населення супроводжується збільшенням імпорту продовольчих товарів в умовах спадного тренда у сфері світових продовольчих запасів (світові запаси зернових з 2003 р. скоротилися з

360 до 210 млн. т із загальним обсягом виробництва 690 млн. т). Така ситуація створила сприятливі умови для стабільної реалізації продукції європейського сільськогосподарського сектору.

Стійке зростання світової економіки в XXI ст. може бути забезпечене лише за рахунок зміцнення ЄС в якості стабілізуючого партнера і особливо за більш досконалого соціально та екологічно орієнтованого виробництва.

Стабільно високі темпи економічного зростання в розширеному ЄС-28 можуть бути досягнуті тільки шляхом реалізації структурних реформ, спрямованих на забезпечення сталого розвитку, заснованого на економіці знань, реформи пенсійної системи, створення нових робочих місць й економії енергоресурсів.

Раціональне використання наявних ресурсів для економічного зростання дає змогу країнам ЄС-28 і ЄАВТ збільшити щорічні темпи зростання ВВП. У першій чверті XXI ст. вони можуть становити 1,8–2,8%, тоді як у нових членів ЄС економічне зростання може бути близько 4–6% за рахунок розширення торгівлі та інших статичних і динамічних ефектів економічної інтеграції.

Розвиток європейської економіки в XXI ст. визначатиметься багатьма екзогенними й ендегенними факторами. Найбільш важливим фактором є здатність Європейського Союзу зберегти своє домінуюче становище у світовому виробництві та торгівлі в рамках зростаючої взаємозалежності всіх частин світу і конкуренції з боку США, Японії, Китаю та нових індустріальних країн Азії й Латинської Америки [8].

Проте існують об'єктивні передумови для збільшення темпів зростання європейської економіки, основними з яких є:

- високий рівень стабільності в переважній більшості європейських країн у зв'язку з відсутністю соціально неприйнятної гігантської розриву між «двома полюсами» багатства і бідності. Індекс рівномірного розподілу національного доходу серед населення (індекс Джині) в європейських країнах не перевищує 38%, за винятком Болгарії (45%), Туреччини (43%), Росії (42%) і Грузії (41%);
- лідерство в експорті інвестиційних продуктів для промисловості і транспорту. В 2010 р. у «десятку» глобальних експортерів стали входили ЄС-28 (13,8%), Росія (9,7%), Україна (8,9%), Туреччина (5,7%) і тільки п'ять неєвропейських країн: Японія (15,1%), Китай (13,8%), Бразилія (11,7%), Південна Корея (8,5%) і США (3,5%);
- у 2005–2015 рр. поставки продукції і комплектуючих для виробництва обладнання для дочірніх європейських компаній за кордоном забезпечили 30% від загального зростання виробництва автомобі-

лів, особливо у спільних підприємствах в країнах Східної Європи і Китаї;

- у 2007 р. аерокосмічний консорціум «EADS» у співпраці з найбільшими аерокосмічними компаніями в Європі «British Aerospace» (Великобританія), «Daimler-Benz Aerospace» (Німеччина), «Aerospatiale» (Італія) і «Gasa» (Іспанія) обігнав американські компанії «Boeing» та «McDonnell-Douglas» за обсягом продажів пасажирських літаків («Airbus»), маючи 1/2 глобальних продажів (понад 11000 приватних літаків «Airbus» було замовлено по всьому світу). Майбутнє співробітництво «Airbus» з українською державною авіаційною компанією «Антонов» може ще більше знизити вартість європейських літаків на світовому ринку. Виробництво дешевого протипожежного літака українським підприємством «Антонов» у Києві допоможе всім країнам Південної Європи в купівлі більшої кількості літаків для гасіння пожеж;
- домінування у світовій банківській системі (активи недержавних банків у межах Європейського економічного простору складають до 400% від загального ВВП ЄС-15 і ЄАВТ, що можна порівняти до обсягів світового ВВП) і динамічний розвиток недержавних банків у колишніх соціалістичних країнах (сукупні активи комерційних банків у Центральній і Східній Європі, які були створені в 1990-ті рр., досягли 100% ВВП, тоді як у Росії та Україні вони перевищили ВВП на 40%);
- лідерство на світовому ринку телекомунікаційних та аерокосмічних послуг (більше половини комерційних польотів для запуску супутників зроблені французькими, російськими й українськими ракетами «Ariane», «Циклон» і «Зеніт» у рамках міжнародних програм «Globalstar», «Sea Launch» і т. д.) [1, 3, 9].

Крім усього іншого, необхідні узгоджені зусилля всіх європейських країн для вирішення ряду проблем континенту, найбільш актуальними з яких є:

- досягнення політичного врегулювання територіальних конфліктів у балканських і чорноморських країнах (Сербія, Боснія і Герцеговина, Молдова, Північний Кавказ, Україна) та прискорення відновлення економіки цих країн;
- забезпечення пріоритетних напрямків розвитку європейського ринку, включаючи зниження залежності нестабільних економік та зміцнення співпраці з ключовими торговими партнерами Європи – США, Китаєм і Японією;
- диверсифікація джерел і маршрутів поставок на континент енергетичних ресурсів та промислової сировини;

- інноваційна модернізація виробничої бази європейських країн для ліквідації відставання у продуктивності праці в порівнянні зі США і Японією;
- зниження процентних ставок для фінансування виробництва, торгівлі та залучення інвестицій у реальний сектор економіки;
- стимулювання сукупного попиту шляхом зниження податків на бізнес і споживання в західних країнах та підвищення рівня заробітної плати у країнах Східної Європи;
- збільшення обсягів в'їзного світового туризму, фінансових послуг та інших послуг в європейських країнах;
- зупинка нелегальної імміграції й нормалізація ринку праці.

Розширення Європейського Союзу і зміцнення євро сприяє стабілізації глобальної гео економічної триполюсної структури з трьома основними ринками – європейським, американським та азіатсько-тихоокеанським, яка була сформована в останні роки.

У той же час зростанню європейської економіки заважає протекціонізм у відносинах з ключовими торговими партнерами – США, Китаєм і Японією, одним з аспектів якого є безперервний процес девальвації долара, китайського юаня і японської єни відносно євро та інших європейських твердих валют.

Як найбільш ймовірний напрямок трансформації структури світової економіки поглиблення міжнародного економічного співробітництва є неминучим і об'єктивно визначає трансформацію тріади XXI ст. «США – ЄС – Японія» на взаємопов'язані економіки країн Європейського Союзу, НАФТА та Азіатсько-тихоокеанського економічного співробітництва (АТЕС). На думку С. Хантінгтона, кожен з цих центрів буде об'єднувати країни зі спільними культурними елементами [10].

Ця тріада в першій третині XXI ст. завершить процес формування нового глобального ринку, який включатиме в себе три основні континентальні ринки: Європа, Північна Америка і Азіатсько-Тихоокеанський регіон.

2. Компенсація Brexit. Чи є приєднання України прийнятним варіантом?

До цього часу ЄС поступово розширювався. Розширення сповільнилося після фінансової кризи 2008 р. Однак Brexit може стати прецедентом, що здатний призвести до скорочення економіки ЄС. Існує два основних шляхи вирішення кризи Brexit: більш консолідований ЄС-27 і подальше розширення. Наразі немає жодної країни, приєднання до ЄС якої зможе компенсувати вихід із Союзу Великобританії.

Країни-члени Європейської асоціації вільної торгівлі мають високий рівень розвитку економіки і в довгостроковій перспективі можуть вирішити приєднатися до Союзу. Однак, ймовірно, це може статися в разі економічної скрути – приклад Ісландії показує, що вона розглядала варіант вступу в ЄС саме під час нещодавньої фінансової кризи. В іншому разі більш високий дохід на душу населення є стимулом до неучасті в процесах перерозподілу доходів через бюджет ЄС.

З урахуванням подальшого економічного розвитку в довгостроковій перспективі приєднання країн Західних Балкан, новоасоційованих з ЄС країн (України, Молдови, Грузії) та Туреччини може стратегічно допомогти ЄС зберегти свій вплив у світовій економіці. Проте багато що буде залежати від цих країн – темпів їх економічного зростання й інституційних змін.

У нашому дослідженні ми хотіли би звернути увагу на Україну – країну, що має економічний потенціал, який можна порівнювати з британським з огляду на чисельність її населення, територію і частково структуру економіки, а також проєвропейські прагнення.

В цілому територіальний демографічний потенціал ($Tdp = A \times P$) (тис. км² x млн. жителів) України становить 27282,72 (603600 км² x 45,2 млн. жителів), що приблизно в два рази більше, ніж у Великобританії, в котрій він становить 15273,72 (243600 км² x 62,7 млн. жителів).

На сьогоднішній день головною різницею між Великобританією й Україною є їх фактичний економічний потенціал (в 2015 р. їх ВВП на основі паритету купівельної спроможності (ПКС) становили 2700 дол. і 340 млрд. дол. відповідно) [1], рівень економічного розвитку (ВВП на душу населення (за ПКС) був 41000 і 8000 дол. відповідно), рівень макроекономічної стабільності, структура економіки та інституційні відмінності. Остання проблема активно вирішується відповідно до положень Угоди про асоціацію з ЄС. Проте навіть зараз ми можемо спостерігати деяку схожість між економіками Великобританії й України і певні оптимістичні тенденції.

До кризи 2014–2015 рр., яка була значною мірою викликана зовнішнім тиском з боку Росії, в 2011–2012 рр. Україна мала щорічне зростання чистого національного доходу більше 6% в порівнянні з 1% у Великобританії. Дефіцит рахунку поточних операцій в 2015 р. майже відповідав рівню Великобританії (5% ВВП), як і сальдо торгового балансу (–2% ВВП), але Україна практично збалансувала останнє в 2016 р. Валові заощадження в Україні (13,7%) трохи більші, ніж у Великобританії (12,2%), хоча це менше, ніж у середньому по ЄС (21,3%). Тому Україні будуть потрібні іноземні інвестиції (20–30 млрд. дол. на рік) для покращення економічних показників у 2017–2025 рр., щоб бути готовою до вступу в ЄС і спроможною компенсувати Brexit.

Відкритість торгівлі України вдвічі більша, враховуючи співвідношення експорту до ВВП. Уже в 2014 р. середньозважена ставка імпорتنих тарифів та частка співпадінь тарифних ставок з міжнародними максимумами були лише трохи більшими, ніж у Великобританії як члена митного союзу ЄС. Поглиблена і всеохоплююча зона вільної торгівлі допоможе Україні збільшити свою торгівлю й тарифну інтеграцію з ЄС.

Україна більше залежить від особистих грошових переказів з-за кордону, але їх абсолютний обсяг дещо вищий, ніж у Великобританії. Грошові перекази здійснюються емігрантами, які в основному працюють в ЄС. Оскільки рівень накопиченої еміграції вже високий, а Україна повертається до економічного зростання, то еміграція більш ймовірно сповільниться, ніж прискориться.

Кількість економічно активного населення в Україні тільки в 1,4 рази менша, ніж у Британії. Незважаючи на демографічну кризу, коефіцієнт вікового навантаження в Україні менший (у 2015 р. – 43% в порівнянні з 55% у Великобританії). Частка людей старше 65 років у населенні також менша (15,3% на противагу 17,8%). Номінально індекс Джині в Україні менший, але можлива недооцінка нерівності через тіньову економіку. Частка жінок у сфері зайнятості більша в Україні (49% в порівнянні з 46%).

Кінцеві державні витрати однакові в обох країнах (19% ВВП). Частка витрат на освіту в Україні становить 6,6% ВВП (у 2014 р.), що більше, ніж у Великобританії (5,4%). Коефіцієнт зарахування в заклади вищої освіти в Україні більший (82%), ніж у Великобританії (57%). Таким чином, в Україні більша частка трудових ресурсів (46%) має вищу освіту, ніж у Великобританії (40%). Кількість зайнятих у сфері НДДКР в Україні становить 87 тис. осіб (в еквіваленті повної зайнятості), що становить 22% від показника у Великобританії [11]. Співвідношення лікарів до загальної кількості населення в Україні на 25% вище від британського і відповідає середньому рівню по ЄС.

Додана вартість вироблена в сільському господарстві в Україні і Великобританії близька за обсягами (11 млрд. і 17 млрд. дол. в 2015 р.). Площа лісів в Україні в 3 рази більша (тоді як загальна територія більша в 2,3 рази).

В Україні більше людей зайнято в промисловості (26% в порівнянні з 19%), що ближче до середнього показника ЄС (24%). Частка обробної промисловості у ВВП вища – 14% (в порівнянні з 10% у Великобританії), що також близько до середнього рівня по ЄС – 15%. Частки хімічної, а також текстильної галузі в обробній промисловості майже рівні. Існує також значний потенціал у деяких високотехнологічних галузях, таких як авіакосмічне машинобудування. Проте у 2015 р. високотехнологічні товари становили тільки 6,5% експорту України (у порівнянні з 20,8% у Великобританії та 16,2% в ЄС), тому існує потенціал для розвитку високотехнологічної промисловості при збільшенні інтенсивності залучення інвестицій.

Україна приваблює тільки в 2,5 рази менше іноземних туристів, але надходження від міжнародного туризму в 27 разів менші, тому потенціал туристичної галузі використаний не повною мірою. В той же час частка туристичних послуг у структурі комерційних послуг лише трохи менша, ніж у Великобританії (11% і 13%). Кількість абонентів мобільного стільникового зв'язку майже така ж, як і в Британії. Протяжність залізниць в Україні майже в 1,5 рази більша.

Частка імпорту енергії в енергоспоживанні була менша в Україні вже в 2013 р. (26% в порівнянні з 40% у Великобританії). На душу населення споживання енергії дещо менше, ніж у Великобританії, хоча ефективність використання енергії, безумовно, нижча.

Чисельність збройних сил навіть більша (в 2014 р. – 204 тис. в порівнянні з 154 тис.). У 2014 р. експорт зброї з України був всього в 2,5 рази меншим, ніж у Великобританії в 2015 р., хоча його обсяги знизилися в 2015 р.

Завдяки проведеним реформам Україна покращила регулювання бізнесу і наблизилася до ЄС та Великобританії в цілому ряді галузей: кількість процедур для реєстрації бізнесу, терміни будівництва складу, час на забезпечення виконання контракту і терміни реєстрації нерухомості. Однак деякі сфери вимагають подальшого вдосконалення.

Ми також використовуємо дані ЮНКТАД, щоб порівняти структуру зовнішньої торгівлі Великобританії й України. У 2014 р. український експорт був у 10 разів меншим, ніж експорт Великобританії, а його структура сильно відрізнялася. Україна набагато більше залежить від експорту продовольства і металів [12].

Тим не менше, в декількох випадках Україна експортує більше в абсолютних показниках, ніж Великобританія, і могла би збільшити частку ЄС на цих ринках у майбутньому:

- сільськогосподарська продукція (круп, яйця, соки, насіння олійних культур і рослинні олії);
- деревина і деякі вироби з дерева;

- корисні копалини (руди та концентрати, особливо заліза; вугілля і кокс; камінь, пісок та гравій);
- енергія (електроенергія);
- хімічні продукти (добрива);
- залізо і сталь;
- залізничні транспортні засоби та супутнє обладнання.

Остання категорія є єдиним видом продукції машинобудування, в якій Україна перевершила Великобританію. Ми можемо також розглянути продукцію цієї галузі, де експорт України становив щонайменше 30% від рівня експорту Великобританії:

- деякі види обладнання для розподілу електроенергії;
- парогенеруючі котли, парові турбіни і деталі;
- телевізійні приймачі;
- деталі для водопроводу й опалення.

Україна також зберігає потенціал для розвитку деяких високотехнологічних виробництв. Стосовно космічної галузі Україна є однією з небагатьох країн у світі (четверта країна в цій галузі у світі), які в значній мірі володіють усім технологічним процесом виробництва космічних ракет і супутників, їх компонентів, ракетного палива та ракетних двигунів. Ракети, вироблені в Україні, запускалися на чотирьох зарубіжних космодромах. Були запущені в космос близько 300 супутників і космічних кораблів для різних країн [13]. Україна має кошти для виробництва літаків, авіаційних двигунів, радіоелектронного устаткування, шасі, технічного обслуговування літаків. Кілька університетів забезпечують освіту для майбутніх співробітників в авіакосмічній промисловості [14]. Однак у даний час обсяги виробництва нижче потенційного рівня, а частка на світовому ринку невелика [15].

Далі ми знову використовуємо дані ЮНКТАД для аналізу структури експорту ЄС, ЄАВТ, країн Західних Балкан, асоційованих країн Східної Європи і Туреччини. Щоб визначити, які потенційні члени ЄС можуть бути конкурентами існуючим державам-членам, ми використовуємо формулу кореляції Пірсона:

$$r = \frac{\sum_{i=1}^n (x_i - \bar{x})(y_i - \bar{y})}{\sqrt{\sum_{i=1}^n (x_i - \bar{x})^2 (y_i - \bar{y})^2}}$$

У нашому випадку x_i – це частка товару i в загальному обсязі експорту країни x , а y_i – частка товару i в загальному обсязі експорту країни y . Близька

до «1» кореляція означає, що дві країни є близькими конкурентами. Близька до «0» кореляція означає, що конкуренція між країнами, ймовірно, буде менш інтенсивною. І в більшості випадків кореляція, близька до «-1», означатиме слабку конкуренцію між країнами. Хоча схожість структури економіки є більш важливою для валютно-фінансової інтеграції, структурна відмінність експорту виправдовує торгівлю інтеграцію.

Ми бачимо, що більшість держав-членів ЄС є конкурентами один одному. Кореляція за структурою експорту товарів ЄС-28 перебуває в діапазоні від 0,31 (Люксембург) і 0,36 (Греція) до 0,85 (Іспанія) і 0,92 (Німеччина). Наприклад, Греція конкурує в основному з Литвою (0,86), Мальтою (0,83), Нідерландами (0,76) і Кіпром (0,71). Великобританія конкурує в основному з Німеччиною (0,69), Іспанією (0,63), Бельгією та Словенією (0,60) та набагато менше з Болгарією (0,17), Грецією (0,18), Люксембургом (0,19), Мальтою, Литвою (0,20), Фінляндією (0,21).

ЄС стикається зі слабкою конкуренцією з боку країн ЄАВТ (кореляція від 0,03 з Ісландією до 0,29 зі Швейцарією), асоційованими країнами Східної Європи (від 0,00 з Україною до 0,33 з Грузією) і більшістю західнобалканських держав. У той же час конкуренція із Сербією (0,62) й Туреччиною (0,51) достатньо висока. Існує слабка конкуренція між Україною і кожною з країн-членів ЄС. Найвища кореляція спостерігається з Люксембургом, але навіть при цьому вона є дуже низькою (0,15).

Висновки

1. Розвиток європейської економіки в XXI ст. після виходу Великобританії з ЄС буде визначатися конкурентоспроможністю й інтенсивністю інноваційного розвитку економіки країн-членів. Це буде досягнуто за рахунок реалізації Стратегії «Європа-2020», спрямованої на розвиток економіки знань, інновацій та сталого розвитку, а також приєднання нових країн-членів з регіону Західних Балкан або України, Молдови і Грузії, Ісландії та інших країн.

2. Розширення ЄС сповільнилося після фінансової кризи 2008 р., але Brexit може стати прецедентом, який може призвести до скорочення економіки ЄС. Існує два основних шляхи вирішення кризи Brexit: більш консолідований ЄС-27 і подальше розширення. В короткостроковій перспективі немає жодної країни, яка може компенсувати вихід Великобританії шляхом приєднання. Україна може частково компенсувати вихід Великобританії з ЄС, але це потребуватиме додаткових прямих іноземних інвестицій, щоб покращити економічні показники України (20–30 млрд. дол. щорічно в період 2017–2025 рр.), що може дозволити їй вступити в ЄС через десять років.

3. Вихід Великобританії з ЄС, проблема біженців та зовнішні загрози призведуть до поглиблення політичного союзу в найближчі роки за такими напрямками: спільна зовнішня політика, євроармія, Європол, берегова охорона, прямі вибори президента Європейської Ради та Комісії, загальна бюджетна політика, сильна політика в галузі розвитку, політика згуртування і створення нових програм фінансування ЄС для держав-членів, країн-кандидатів та потенційних країн-кандидатів.

Література

1. World Bank. World Development Indicators database, 12 July, 2016 [Electronic resource]. – Mode of access : <http://data.worldbank.org/data-catalog/world-development-indicators>.
2. EU Commission. A Balanced EU-US Free Trade Agreement [Electronic resource]. – Mode of access : http://ec.europa.eu/priorities/balanced-eu-us-free-trade-agreement_en.
3. World Bank. World Development Indicators 2011. P. 2 of 2. – P. 235–239.
4. World Bank (2016). Doing Business 2016. Measuring Regulatory Quality and Efficiency. Comparing Business Regulation for Domestic Firms in 189 Economies. A World Bank Group Flagship Report [Electronic resource]. – Mode of access : <http://www.doingbusiness.org/~media/GIAWB/Doing%20Business/Documents/Annual-Reports/English/DB16-Full-Report.pdf>.
5. European Council (25-03-2011) Treaty establishing the European Stability Mechanism [Electronic resource]. – Mode of access : <http://www.european-council.europa.eu/media/582311/05-tesm2.en12.pdf>.
6. European Commission. (2014) EU-Turkey negotiations. [Electronic resource]. – Mode of access : http://ec.europa.eu/enlargement/pdf/enlargement_process/accession_process/how_does_a_country_join_the_eu/negotiations_croatia_turkey/overview_negotiations_tr_en.pdf.
7. John Thune (2014) Isolate Russia by trading with Europe. USA today [Electronic resource]. – Mode of access : <http://www.usatoday.com/story/opinion/2014/08/18/russia-ban-imports-senate-isolate-russia-europe-sanctions-column/14082529/>.
8. Alexandridis A. An Economic Approach on International Policy Coordination Aspects / A. Alexandridis, S. Konstas // Economics and Finance Review. – 2011. – Vol. 1 (9). – November. – P. 10–18.
9. United Nations World Economic Situation and Prospects 2011.

10. Huntington S. P. The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order / S. P. Huntington. – New York : Simon and Shuster, 1996. – 368 p.
11. UNESCO Institute of Statistics [Electronic resource]. – Mode of access : <http://data.uis.unesco.org>.
12. UNCTADStat – Merchandise trade matrix [Electronic resource]. – Mode of access : <http://unctadstat.unctad.org/wds/ReportFolders/reportFolders.aspx>.
13. Чего достигла Украина в космической сфере [Электронный ресурс] / UBR. – 2016. – 12.08. – Режим доступа : <http://ubr.ua/ukraine-and-world-technology/chego-dostigla-ukraina-v-kosmicheskoi-sfere-425135>.
14. Кримська Л. О. Оцінка конкурентних переваг українського пасажирського авіабудування [Електронний ресурс] / Л. О. Кримська, Н. Г. Третяк // Держава та регіони. – 2014. – № 5. – С. 38–43. – (Серія : Економіка та підприємництво). – Режим доступу : http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/drep_2014_5_8.pdf.
15. Геєць І. О. Оцінка та стратегічні напрямки розвитку авіабудування України [Електронний ресурс] / І. О. Геєць, Ю. С. Слюсаренко // Стратегія розвитку України (Development Strategy of Ukraine). – 2013. – № 1. – С. 47–52. – Режим доступу : <http://jrn1.nau.edu.ua/index.php/SR/article/view/6711/7490>.

Стаття надійшла до редакції 2 жовтня 2016 р.